

Respectiv în perioade diferite, ținte de o mare importanță au fost Germania de Vest, Franța, Italia, Spania (mai ales înainte și în timpul Războiului Civil), Elveția, Japonia, iar mai târziu Israelul, China, subcontinentul indian. Oricine vrea să înțeleagă cu adevărat ce s-a petrecut după cel de-al Doilea Război Mondial încoace în regiuni importante de pe glob nu are cum să ocolească lectura documentelor din arhivele sovietice secrete. Este simptomatic faptul că acele arhive au devenit parțial accesibile în timpul încercării de reformare a comunismului totalitar sau în primii ani de după prăbușirea regimurilor comuniste de tip sovietic, dar au redevenit inaccesibile câțiva ani mai târziu. Arhivele sovietice sînt indispensabile pentru a înțelege ce s-a întîmplat în Orientul Mijlociu, Africa, Asia de Sud-Est, America Latină, Asia Centrală, unde au existat ținte permanente ale Politburoului, Cominternului, INO, GRU, NKVD-ului (Directoratul 1 Principal), Departamentului Extern al PCUS și ale altor structuri sovietice⁴. Mai concret, fără accesul la asemenea documente nu pot fi înțelese activitățile unor organizații teroriste (palestiniene, din Italia sau Germania de Vest) ori fenomene politice din țări precum Afganistan, Chile, India ori Angola. De fapt, specificul muncii de informații avea puncte de convergență cu activitățile internaționaliste cominterniste și postcominterniste, ceea ce făcea necesară prezența permanentă a rezidenților, rețelelor, agenților, colaboratorilor, la nivel mondial. Statutul Uniunii Sovietice de supraputere mondială de după cel de-al Doilea Război Mondial, în timpul Războiului Rece, a fost sistematic pregătit, decenii întregi, în vreme ce americanii nici măcar nu se gîndiseră vreo clipă că vor avea nevoie de servicii secrete externe pe timp de pace. Mai precis, americanii nu înțelegeau de ce ar avea nevoie de alte servicii secrete decît cele strict militare, atașate unor „arme”, de obicei în diferite locuri unde fuseseră deja angajați în conflicte militare, războaie, războaie civile, care se puteau repeta. Sovieticii și-au pregătit infrastructura instituțională de tip totalitar pentru preluarea puterii în orice parte a lumii, vreme de decenii, cu mult timp înainte să fi avut vreun conflict în respectiva țară sau regiune. De aceea, exemplele care pot fi invocate ar putea să umple volume întregi.

Frontul interior al Războiului Rece a fost întreținut cu sume fabuloase de către Uniunea Sovietică, fie prin intermediul rețelelor NKVD/KGB, fie datorită bugetelor generoase acordate partidelor comuniste și filocomuniste din Occident de către PCUS și de către celelalte partide comuniste frățești (inclusiv PCR), fiecare după puterile sale financiare. Cartea lui Vladimir Bukovski făcută pe baza documentelor din arhiva secretă a Comitetului Central al PCUS este plină de exemple. Pe baza livrărilor anuale de valută forte, atestate de documente, fostul disident a făcut niște calcule : „începînd doar din 1969 și sub această formă de «solidaritate internațională», partidul comunist francez nu ar fi putut încasa mai puțin de 44 de milioane de dolari, partidul comunist din Statele Unite cam 35 de milioane. În total, socotind din 1969, Moscova va fi plătit fraților ei aproximativ 400 de milioane dolari, fără a mai lua în considerare alte forme de finanțare”⁵. Un raport (Falin) către Comitetul Central sovietic arăta că în afară de finanțarea „directă și cea vehiculată prin canale comerciale, trebuia să țină seama de «furnizarea de hîrtie de ziar, invitații la stagii de formare, sejururi de vacanță sau îngrijiri pentru activiștii Partidului, cumpărarea publicațiilor tipărite de diverse partide comuniste, plata călătoriilor unor reprezentanți ai acestor partide în străinătate etc.»”⁶.

Din punctul de vedere al notorietății, spectaculozității, duratei, complexității, exemplul despre care s-a scris poate cel mai mult a intrat în istorie cu numele de „The Cambridge Spy Ring” (sau „The Magnificent Five”). Au existat și cazuri de o gravitate sporită, însă acest exemplu a obsadat și continuă să-i obsedeze pe aceia care își pun întrebări privind

Respectiv loialitatea, etica, valorile, moravurile reprezentanților elitelor occidentale care au trădat. Sintagma „The Magnificent Five” (inspirată din westernul *The Magnificent Seven*, *Cei șapte magnifici*) desemna în particular acel grup de cinci spioni britanici de elită recrutați de NKVD încă de la sfârșitul anilor '20 și mai ales în anii '30 care au penetrat vreme de decenii cele mai sensibile structuri politice, de securitate, *intelligence*, militare ale establishmentului britanic (iar datorită legăturilor strânse, parțial, indirect, și pe acelea ale establishmentului american, de care se ocupau oricum alte rețele bine organizate de „ilegali”): Kim Philby, Donald Duart MacLean, Guy Burgess, Anthony Blunt, John Cairncross⁷. De fapt, după cum arată documentele, numărul celor recrutați a fost impresionant: doar un singur „operativ”/„operator” sovietic – pe nume Arnold Deutsch – reușise să recruteze douăzeci de simpatizanți comuniști britanici, inclusiv pe cei cinci numiți aici, dar existau și alți „operativi”. Trebuie să recunoaștem însă că acele recrutări se bazau pe nemulțumirea autentică a cetățenilor occidentali (și britanici) față de propria societate, de propria politică, pe convingerea că idealurile comuniste erau superioare. La acestea se adăugau lipsa de spirit critic față de catastrofa care se petrecea în comunism și credulitatea față de manipulările făcute de sovietici în lumea întreagă.

Abia după începerea Războiului Rece și pierderea secretelor fabricării bombei atomice britanicii și aliații lor au devenit mai precauți, astfel încât cei din grupul „Cambridge Spy Ring” (și alții ca ei) au fost treptat deconspirați în anii '50 sau complet deconspirați în anii '60. Eficiența acestor spioni a fost ieșită din comun, iar „volumul de *intelligence* de nivel înalt pe care ei l-au furnizat a fost atât de mare încât Moscova avea dificultăți cu gestionarea sa”. Recrutarea lor în sine a fost o capodoperă a muncii de *intelligence*, care presupunea o înțelegere profundă a societății occidentale, a psihologiei tinerilor intelectuali rebeli, precum și capacitatea de a fideliza și folosi la maximum indivizii. Așa cum avea să recunoască unul dintre ei mai târziu, în memoriile sale scrise pentru KGB (descoperite în arhiva secretă de către Mitrohin), după ce a defectat, când au fost recrutați de tineri nici măcar nu li s-a spus că lucrează pentru serviciile sovietice de informații; li s-a spus că lucrează pentru Internaționala Comunistă și că trebuie să penetreze „instituțiile burgheze”, pentru a lupta în războiul *underground* al Cominternului „împotriva fascismului internațional”.

Chiar dacă ar fi fost adevărat din punct de vedere formal că lucrau strict pentru Internaționala Comunistă, aceasta fusese subordonată direct INO de către Stalin. Desigur, pentru debutanți, acest lucru era dificil de perceput de la bun început. Apoi însă, după ce au dovedit că-și urau atât de mult propria națiune, propriul stat și propria civilizație încât să furnizeze Rusiei sovietice a lui Stalin orice secrete, spionii britanici recrutați au fost instruiți. Ei știau exact pentru cine și împotriva cui lucrează. Și mai ales erau conștienți de răul iremediabil pe care îl pricinuiau propriilor state, ceea ce îi mobiliza să facă și mai mult rău. Dincolo de abordările partizane, procomuniste și prosovietice, ori de cele revizioniste, care au făcut din respectivii niște „eroi” ai mișcării muncitorești revoluționare internaționale, ei rămân în istoria Războiului Rece și în istoria modernă drept trădători: și-au trădat țara, au trădat democrația, iar din punct de vedere geopolitic au trădat statele din grupul NATO, în frunte cu principalul aliat, SUA, aflate în plin Război Rece cu statele din grupul Tratatului de la Varșovia, în frunte cu Uniunea Sovietică. Indiferent ce cauze au crezut că servesc, răul făcut propriilor comunități, națiuni, state a fost imens. Iar în ultimă instanță s-a dovedit că nu merita să lucreze pentru cauzele care îi fanatizaseră.

De ce acordau bolșevicii/sovieticii un rol atât de important Marii Britanii?

În 1917, după preluarea puterii de către bolșevici, aliații au încercat să păstreze Rusia în războiul împotriva Germaniei. Cum Lenin, Troțki & Company erau în negocieri pentru

o pace separată cu Germania, conform înțelegerilor, aliații (în special britanicii) au încercat să-i ajute să revină la putere pe cei care luptau împotriva bolșevicilor, pentru ca astfel Rusia să continue războiul pe frontul de est. Țările Antantei erau îngrijorate nu doar de îndeplinirea visului liderilor militari germani de a lupta pe un singur front (frontul de vest), ci și de posibilitatea ca imensele resurse minerale și de alimente ale Imperiului Țarist/Rusiei bolșevice să ajungă la îndemâna Puterilor Centrale. Cu ajutorul acestor resurse, germanii puteau câștiga pe frontul de vest, iar prima victimă ar fi fost Franța (care intra la pachet cu imensul său imperiu colonial).

La rîndul lor, britanicii erau îngrijorați de extinderea activităților comuniste militante și subversive în Asia Centrală, care deschideau calea către India. În imensitatea sa, Imperiul Britanic resimțea amenințarea bolșevică în multiple forme. Formal, bolșevicii au recunoscut dreptul popoarelor la autodeterminare, iar în acest sens condamnau imperialismul țarist (și orice fel de imperialism, pe care îl considerau stadiul malefic ultim al „capitalismului”). Cu toate acestea, militantismul revoluționar bolșevic din Caucaz și Asia Centrală era mai periculos decît imperialismul țarist. Datorită doctrinei revoluției permanente, bolșevicii penetrau cu ușurință spații care fuseseră greu accesibile imperialismului țarist. Reprezentanți ai unor națiuni care îi respinseseră constant pe imperialiștii ruși acum îi întâmpinau cu bunăvoință pe revoluționarii bolșevici. Dar intervenționismul antibolșevic al aliaților a fost cam anemic, inegal, prost direcționat. Doar intervenționismul militar britanic a fost oarecum notabil, chiar dacă cele mai multe dintre misiunile lansate s-au dovedit prost concepute sau prost executate; el era dublat și compensat de o activitate intensă a serviciilor secrete britanice. Aliații europeni erau exasperați de atitudinea președintelui american Woodrow Wilson, care nu a acceptat să deplaseze trupe în Rusia pentru a aduce împreună toate forțele antibolșevice încă dornice să lupte împotriva Germaniei; soluția britanicilor a fost să angajeze puternic serviciile secrete pentru a bloca accesul germanilor la resursele rusești și pentru a redeschide frontul de răsărit. Imperiul Britanic și noul imperiu bolșevic au fost adversari naturali, de la bun început. Rădăcinile Războiului Rece de mai tîrziu trebuie căutate în confruntările din anii 1917-1920.

După cum au arătat cercetări recente, din majoritatea istoriilor Primului Război Mondial lipsesc relatările despre anumite detalii semnificative ale deciziilor privind intervenționismul aliaților în Rusia; de pildă, în mod concret, lipsesc referințele despre înființarea de către britanici a unei secții secrete în cadrul War Office, cu rolul de a coordona activitățile acoperite din Rusia (și din alte părți ale lumii răsăritene, inclusiv România) – Military Intelligence Operations (MIO). Războiul clandestin din Rusia a fost purtat de către aliații occidentali, mai ales de către britanici, în scopul strategic de a provoca prăbușirea regimului bolșevic. Iar modalitatea aleasă pentru provocarea acestui deznodămînt era războiul civil⁸. Or, din acest punct de vedere, bolșevicii, germanii, britanicii erau la unison – toți voiau un război civil în Rusia –, chiar dacă din motive diferite. Din punct de vedere tactic și strategic, Războiul Civil din Rusia era „un război în război”. Pentru statele aflate încă în plină conflagrație mondială, deplasarea trupelor dintr-o parte într-alta era ceva obișnuit, în funcție de necesitățile războiului. Pentru britanici și francezi, intervenționismul din Rusia era un mijloc de a redeschide frontul din răsărit împotriva Germaniei.

Bolșevicilor le convenea de minune un război civil, pentru că erau conștienți că nu pot rămîne la putere altfel decît cu forța. Războiul Civil era răspunsul cinic la întrebarea „cum să rămîi la putere împotriva voinței majorității și a interesului multiplilor actori politici?”. Or, peste acest obstacol altminteri imposibil de trecut se putea trece doar prin

mijloace ieșite din comun – violență, război civil, crime de război, crime împotriva umanității, chiar crime împotriva păcii. Din altă perspectivă, întreținerea Războiului Civil era răspunsul serviciilor secrete militare britanice la operațiunile declanșate în Rusia de către serviciile secrete militare germane. Acestea din urmă – în scopul scoaterii din război a Rusiei și al închiderii frontului de est – investiseră resurse financiare considerabile atât pentru aducerea la putere a bolșevicilor, cât și pentru incitarea „națiunilor” care doreau să se emancipeze de sub dominația țaristă.

Se poate spune că Primul Război Mondial, dar mai ales izbucnirea revoluției bolșevice, pornirea Războiului Civil, înființarea urgentă a Cekăi, implicarea serviciilor militare germane, britanice, franceze etc. reprezintă dovezi pentru argumentele privind rolul tot mai important al serviciilor secrete în istoria modernă. Noile reguli ale războiului confirmau paradigmele clasice (de tip Sun Tzu, Iulius Cezar, Machiavelli), dar le încălcau nonșalant limitele, adăugând capitole absolut noi gândirii strategice. Iar inovatorii au procedat prin raportare la provocările neașteptate, nu în conformitate cu exigențe de manual.

„Războiul clandestin” dintre serviciile de informații ale foștilor aliați s-a încheiat pe 31 august 1918, când Ceka a atacat ambasada britanică din Petrograd și l-a ucis pe căpitanul Cromie, atașatul naval. Era un răspuns la asasinarea șefului Cekăi din Petrograd, Moisei Urițki, și la tentativa de asasinare a lui Lenin, cu toate că serviciile secrete britanice nu fuseseră implicate. Acel atac a marcat încetarea oficială a relațiilor diplomatice dintre cele două țări, precum și încheierea „războiului clandestin” dintre foștii aliați de conjunctură. În următoarele optsprezece luni, „cu intervenția militară directă în Rusia și sprijinul susținut pentru forțele albgardiste în cadrul Războiului Civil rus, Marea Britanie și Rusia Sovietică s-au aflat în mod deschis în război. Ulterior, pentru o perioadă lungă și cu intensitate variabilă de-a lungul a șapte decenii, perceperea amenințării comunismului sovietic a marcat puternic atitudinile politicianilor britanici în general și pe cea a comunității de *intelligence* în particular”⁹.

De fapt, în 1918 s-a reluat vechiul conflict dintre Imperiul Britanic și Imperiul Țarist, cunoscut în istorie sub numele de „Marele Joc” (sau „Turnirul Umbrelor”). Formal, acesta a durat de la Pacea Ruso-Persană din 1813 până în 1907, când a avut loc Convenția Anglo-Rusă. Extinderea rapidă a Imperiului Țarist în Asia Centrală, războaiele cu Imperiul Otoman pentru Crimeea, Caucaz, Peninsula Balcanică, miza accesului la trecătorile dinspre Marea Neagră către Marea Mediterană, apoi extinderea celui mai mare imperiu terestru din istorie către vestul Siberiei, Mongolia, Orientul Îndepărtat au condus la multiplicarea conflictelor cu Imperiul Britanic, cel mai mare imperiu colonial (maritim și terestru). Britanicii și-au dezvoltat și extins serviciile secrete din necesitatea de a administra eficient un imperiu imens, întins la nivel global. Sovieticii au preluat toate activitățile Ohranei țariste pe plan internațional (inclusiv din Marea Britanie) și le-au extins considerabil.

În mod realist, după cum au observat istoricii și jurnaliștii contemporani, era imposibil ca Imperiul Britanic să nu intre în conflict cu orice altă putere (mare sau mijlocie) din lume; iar probabilitatea de a intra în conflict cu Imperiul Țarist, care era în expansiune, era enormă. De-a lungul istoriei sale seculare, Imperiul Britanic a invadat nouă din zece țări ale lumii, după cum a arătat istoricul Stuart Laycock în lucrarea sa *All the Countries We've Ever Invaded: And the Few We Never Got Round To*¹⁰. Lupta pentru supremație în hanatele/emiratele Asiei Centrale și Persia a făcut din cele două imperii inamici geopolitici în multiple locuri. Interesul Imperiului Țarist de a avea ieșire la mările calde, amenințarea potențială pentru India, „bijuteria coroanei” Imperiului Britanic, au condus la conflictele

din Afganistan, care a fost multă vreme privit drept un fel de „stat-tampon”, creat pentru a micșora probabilitatea ciocnirii dintre cele două imperii. Doar jocul alianțelor (de pildă, cu Franța) și interesul comun pentru stoparea extinderii influenței Germaniei au făcut ca pînă la urmă (și pentru o scurtă perioadă de timp) cele două imperii să devină aliate în Primul Război Mondial. Prin urmare, *între Londra și Moscova a fost pace doar între 1907 și 1918*. Schimbarea de regim politic din Rusia, schimbarea alianțelor au condus la reluarea conflictelor. Succesele uimitoare obținute în perioada interbelică de INO, GRU, NKVD în Marea Britanie nu au venit pe un teren gol, ci pe fondul unor vechi conflicte, din care se născuseră necesitatea supravegherii reciproce și tentativele reciproce de subminare.

Rusia bolșevică a lui Lenin și-a extins tentaculele în Marea Britanie de la bun început, aproape pe față. După cum relatează Richard Pipes, la ședința Comitetului Central din 16 iulie 1920 s-a votat trimiterea unei delegații în Anglia, condusă de către Kamenev. Citez: „Kamenev a fost expulzat din Anglia pe 1 septembrie 1920, pentru introducerea prin contrabandă și vînzarea de pietre prețioase și platină, ale căror cîștiguri (75.000 de lire sterline) i-au fost date lui George Lansbury, editorul prosovietic al publicației *Daily Herald*”*. Din acel incident, bolșevicii au învățat repede, iar serviciile secrete sovietice și-au perfecționat metodele. Deși Lansbury a avut probleme o vreme pentru sprijinul pe față acordat revoluției bolșevice, asta nu l-a împiedicat să facă o carieră politică, să ajungă în cabinetul britanic. Ulterior, făcea turnee prin Europa și Statele Unite pentru a pleda cauzele păcii și dezarmării; între timp, sponsorii săi sovietici se înarmau de zor și se pregăteau de război, după cum se va vedea mai încolo.

Influențele sovietice (bine dozate de către serviciile secrete & „tovarășii de drum”) asupra elitelor politice, intelectuale, mediatice și de afaceri din Marea Britanie au fost nefaste atît pe timp de pace, cît și pe timp de război. În anumite circumstanțe, efectele asupra deciziilor luate în timpul celui de-al Doilea Război Mondial au fost grave. Și după aceea. S-a scris enorm despre subiect, pentru că exemplele sînt nenumărate, iar pe măsura accesului la arhive, mărturii, aspecte neglijate sau pur și simplu necunoscute, apar noi exemple. Acum înțelegem mai bine vechile exemple și o mulțime de necunoscute. Perioadele au fost extrem de diferite între ele și pe măsură ce s-au petrecut noi evenimente, crize, războaie, contextele s-au schimbat, iar oamenii s-au răzgîndit, metamorfozat ori au fost luați prin surprindere sau nu au mai ținut pasul cu vremurile. Prin urmare, voi alege ceea ce este relevant pentru „tăieturile” epistemologice din construcția mea textuală (și din cele care vor urma, dacă nu voi cădea în capcanele altor subiecte).

Unul dintre exemple este insurecția din Varșovia din august 1944, care mi-a rămas în conștiință și în memorie din descrierea și explicațiile istoricului britanic Norman Davies, în capodopera sa dedicată acestui eveniment. Este una dintre cele mai bune cărți de istorie scrise vreodată. Pentru a da seamă de un conflict „local”, autorul simte nevoia să explice actorii implicați, dar nici un actor nu poate fi explicat în afara contextului istoric, politic, cultural, geopolitic; ca să explici un context istoric, de fapt trebuie să iei în considerare toată istoria anterioară relevantă pentru prezentul descris; iar pentru a explica rolul în eveniment al Armatei de Eliberare poloneze, al armatei celui de-Al Treilea Reich și al Armatei Roșii, Davies simte nevoia să expună amănunțit istoria fiecărui stat angajat în conflict. Autorul pornește de la un eveniment local și tot lărgeste cercul, iar lărgind cercul la maximum discursul său devine unul de interes universal. O carte despre insurecția

* Richard Pipes, *The Unknown Lenin. From the Secret Archive* (New Haven, Londra: Yale University Press, 1996), 89.

dintr-un oraș, cu o durată relativ scurtă, este o carte despre Polonia, Germania, URSS, Marea Britanie, Europa, SUA în secolul XX; o carte despre marile furtuni ideologice, doctrinare, care au șters de pe harta lumii națiuni, state, imperii; iar în cele din urmă devine o carte despre istorie în general și despre lume în general. Chiar dacă mă voi referi cât mai pe scurt la această lucrare (și la situația descrisă), lecțiile ei merită mult mai mare atenție*.

În conformitate cu înțelegerile dintre aliați și guvernele în exil ale țărilor ocupate de către Germania lui Hitler în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pe măsură ce fronturile antigermane (cele anglo-americane din Peninsula Italică și din Normandia, apoi Franța; cel sovietic, extins de la Marea Baltică la Marea Neagră) se apropiau de importante orașe europene ocupate, mai ales de capitale, iar armatele germane erau învinse, în respectivele orașe se declanșau insurecții ale mișcărilor naționale de rezistență. Era vorba despre niște insurecții scurte, de o zi, maximum două sau trei zile, pînă veneau în ajutor armatele aliate, cărora li se ușura astfel sarcina de a elibera respectivele orașe. Semnificația era legată de eliberarea unei capitale, ca punct de plecare pentru eliberarea unei țări ocupate de naziști și reafirmarea acesteia ca stat național. Așa s-a întîmplat la Paris. Așa urma să se întîmple la Varșovia; insurecția izbucnită pe 1 august 1944 și organizată de Armata de Eliberare trebuia să țină patruzeci și opt de ore sau, la limită, cinci-șase zile. După izbucnirea insurecției din Varșovia, din ordinul evident al lui Stalin, armata sovietică – aflată pînă atunci într-o rapidă ofensivă – s-a oprit la porțile orașului. Insurecția a continuat multe zile și săptămîni, fără ca armata sovietică să vină în ajutorul polonezilor, care au dus o luptă eroică cu trupele naziste¹¹. Iar aliații au eșuat în susținerea efortului insurecțional prin atacuri aeriene sau furnizarea de ajutoare, arme, provizii.

Varșovia nu era la prima insurecție antinazistă. Pe 19 aprilie 1943 se declanșase în ghetoul din Varșovia revolta evreilor împotriva naziștilor, unul dintre puținele exemple de rezistență armată din timpul Holocaustului. A fost o luptă eroică; a durat douăzeci și șapte de zile și a fost înăbușită sălbatic; au fost ucise în lupte sau ca „victime colaterale” 20.000 de persoane. Cei mai mulți dintre cei rămași, pînă la 50.000 de supraviețuitori, au fost duși în lagărul de exterminare de la Treblinka (unde se estimează că au fost omorîți 870.000 de evrei); acolo, rebelii din Varșovia au organizat o nouă revoltă, în care o serie de gardieni SS au fost uciși, iar peste două sute de evrei au reușit să evadeze, ceea ce a dus la închiderea lagărului de concentrare. O parte dintre supraviețuitori au fost duși în lagărul de la Majdanek, iar alții au rămas în lagărul de concentrare făcut de naziști pe ruinele ghetoului (lagărul de la Gesiowka), de unde peste trei sute aveau să fie eliberați în august 1944 de către Armata de Eliberare poloneză, după declanșarea insurecției. Atunci însă nu se afla în preajmă armata sovietică, iar aliații nici măcar nu și-au pus problema ajutorării insurgenților. Singurii care i-au ajutat pe evreii revoltați au fost polonezii din Armata de Eliberare, cei care aveau să declanșeze insurecția din august 1944. Iar puținii supraviețuitori ai revoltei din ghetou au fost ajutați de către persoane particulare să scape; alții, după cum am arătat, au fost eliberați și au luptat în insurecție, alături de concitadini lor.

Deși ceea ce s-a petrecut la Varșovia a reprezentat una „dintre cele mai mari tragedii ale secolului XX”, subiectul a fost supus unei „cenzuri stricte din partea autorităților postbelice, care nu au dorit ca realitățile istorice să devină publice, și, fiind un subiect

* Norman Davies, *Varșovia. Insurecția din 1944*, traducere de Diana Elena Pușcașu (București: Rao, 2006). Citatele care urmează sînt toate din cartea lui Davies.